

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПРАВОПОРУШНИКА В УМОВАХ СІМЕЙНОГО НЕБЛАГОПОЛУЧЧЯ

Фундаментальні зміни в політичних, соціальних, економічних умовах, у суспільній свідомості громадян України, які привнесли в суспільне життя чимало позитивного, призвели водночас до загострення суперечностей у сімейному вихованні дітей. Уміння їх вичленовувати, розуміти причини і взаємопов'язаність, передбачати шляхи їх розв'язання в інтересах сімей та їх окремих членів на державному (у загальній і сімейній політиці держави), фаховому (зусиллями спеціалістів) та індивідуальному рівнях (самими членами сімей) значною мірою могло б поліпшити становище сімей в Україні і можливості реалізації їх виховної функції.

Метою статті є аналіз впливу суперечностей сімейного виховання на злочинність неповнолітніх. Загальнотеоретичні аспекти досліджуваної проблеми висвітлені у працях таких учених, як І.О. Двойменний, А.І. Долгова, В.Д. Єрмаков, В.М. Курдрявцев, І.О. Топольська, Н.Г. Яковлева [Див.: 1-7] та ін. У центрі уваги їх досліджень – характеристика особистості неповнолітніх злочинців, причини їх злочинної поведінки й заходи її запобігання. Вважаємо, що розробка цієї проблеми може мати не тільки теоретичний, а й практичний інтерес, а подальше її вивчення надасть додаткових можливостей для правильних і своєчасних висновків стосовно не тільки сьогодення, а й майбуття щодо створення умов для укорінення в суспільстві духовно і фізично здорової, матеріально забезпеченої, соціально благополучної сім'ї, виконання нею основних своїх функцій.

На думку науковців, викладачів, працівників різних закладів, які мають справу з неповнолітніми (служби у справах неповнолітніх, кримінальна міліція у справах неповнолітніх, спеціальні установи для неповнолітніх тощо), основними причинами злочинності неповнолітніх є несприятлива обстановка в сім'ї та її негативний вплив. Саме на їх розгляді ми зупинимося більш детально.

Вивчення проблеми базувалося на даних дослідження, яке проводилось протягом 5-ти років у Харкові з використанням традиційних методів одержання інформації, як-то:

– метод аналізу документів – матеріалів архівних кримінальних справ (близько 300), що знаходяться у судах міста, Департаменту інформаційних технологій МВС України за 5 років; особових справ засуджених неповнолітніх (близько 100), які перебувають у Курязькій виховній колонії (ВК);

– метод опитування – неповнолітніх, які вчаться у спецшколі (близько 40), засуджених Курязької ВК (близько 350), працівників правоохоронних органів, підприємств, громадських організацій, служб у справах неповнолітніх, учнів (близько 300) і викладачів середніх загальноосвітніх шкіл, коледжів, ліцеїв і центрів професійно-

технічної освіти (близько 100). Це дало можливість порівняти відповіді неповнолітніх, які вчинили злочин, і тих, які становили так звану контрольну групу. Якщо сприятливі соціальні умови розвитку правильно формують особистість і таке формування, яке широко визначає її поведінку, є стійким, мабуть, несприятливі умови мають ті ж можливості, але вже щодо негативного впливу. Численні кримінологічні дослідження умов життя й виховання неповнолітніх показали, що ці умови, як правило, різко відрізняються від тих, у яких жили й розвивалися неповнолітні з контрольної групи;

– метод спостереження – за проведенням неповнолітніми вільного часу, поведінкою у громадських місцях.

Аналіз отриманих даних дозволив виявити деякі особливості формування особистості неповнолітнього правопорушника.

Родині згідно з її природою притаманна первісна й до того ж доволі тривала функція виховання дітей. Сім'я (а) має оптимальні можливості для постійного й інтенсивного спілкування дітей з дорослими; (б) є носієм невідтвореного в будь-яких інших обставинах емоційно-психологічного мікроклімату, заснованого на неповторній близькості вихователів і вихованця; (в) спрямовує розвиток спілкування дітей в усіх сферах – родинних, сусідських, навчальних, дозвілля, трудових контактів і відносин; (г) надає дітям уроки взаємин статей і майбутнього сімейного життя; (д) формує ставлення до навчальної і трудової діяльності, до вимог відповідальності перед суспільством, взаємодопомоги; (е) визначає ставлення до світоглядних, ідеологічних, моральних, правових цінностей суспільства; (є) формує характер, соціальний зміст, рівень самооцінки й самокритичності; (ж) здійснює «тренаж» і керівництво у виконанні загальногромадянських, навчальних і трудових обов'язків; (з) моделює структуру і зміст дозвілля; (и) забезпечує контроль за дітьми й підлітками як членами суспільства, які знаходяться в стадії інтенсивного розвитку й повною мірою ще не опанували навичок прийняття самостійних рішень.

Можна зазначити, що в останні роки умови виховання в цілому й сімейного, зокрема, відчутно змінилися, стали складнішими; зазнали змін і його форми, методи, пріоритети. Але сутність і значення сімейного виховання залишаються такими ж вагомими.

Виховний потенціал родини становить собою комплекс умов і засобів, які в сукупності визначають її педагогічні можливості. Найважливішими в ньому є матеріальні й побутові умови, чисельність родини, її структура, духовно-моральна, емоційно-психологічна і трудова атмосфера, життєвий і професійний досвід батьків, організація сімейного дозвілля, сімейні традиції, система й характер внутрішньосімейного спілкування, рівень освіти й педагогічної культури дорослих членів (у першу чергу матері і батька), розподіл між ними обов'язків по вихованню тощо.

Особливий і досить важливий компонент – специфіка самого процесу сімейного виховання. Говорячи про сімейне виховання, необхідно в першу чергу відзначити його безперервність, тривалість, різнобічність. У цьому з родиною не може зрівнятися жоден інший виховний суспільний інститут.

Недоліки й порушення в сімейному вихованні є основними причинами формування тих збочень особистості підлітка, які зумовлюють учинення злочину. Вони спричиняють до 80 % випадків протиправної поведінки неповнолітніх. При цьому треба мати на увазі, що і вплив інших причин кримінального „зараження” неповно-

літніх значною мірою стимулюється позицією сім'ї.

Зараз зростає кількість сімей, що розпадаються, і число дітей, які жебракують, бродяжать і потрапляють до спеціальних дитячих закладів. Кількість неблагополучних сімей, діти з яких знаходяться на обліку служб у справах неповнолітніх (ССН) м. Харкова, суттєво не змінюється.

Сімейне неблагополуччя – поняття комплексне, що має низку ознак, зокрема: а) порушення структури сім'ї (неповні сім'ї); б) занепад моральної позиції її членів; в) недоліки і хибність педагогічних знань батьків, брак навичок виховання дітей тощо.

Останнім часом до ознак сімейного неблагополуччя соціологи, психологи та юристи починають включати порушення емоційно-психологічної єдності сім'ї. Для сімей учнів з контрольної групи не дуже характерно спільні читання й обговорення книг, газет, художньої літератури, прослухування музичних творів (понад 52 % відповідей), відпочинок (відвідування кінотеатрів, театрів, прогулянки) (близько 43 % відповідей). Нерідко це відіграє, так би мовити, „допоміжну” роль, тому що пов'язано із занепадом моральної позиції батьків, що прямо може породжувати протиправну поведінку дітей. Разом із тим порушення емоційно-психологічної єдності, як вбачається, може відігравати й самостійну роль криміногенно значущого чинника. Якщо немає такої спільності, це спричиняє втрату родиною рис, притаманних колективу, й нерідко приводить до зниження виховного впливу сім'ї на підлітка. Соціальні психологи відзначають, що атмосфера широсердної прихильності, близькості, довіри й любові у процесі наслідування і співпереживання зумовлює інтенсивність, міцність і глибину засвоєння дитиною моральних позицій батьків, їх ціннісних орієнтацій у сфері моралі. В атмосфері взаєморозуміння вона краще сприймає настанови й вимоги батьків. Порушення емоційно-психологічної єдності, конфліктність у родині можуть вплинути й на психічне здоров'я дітей.

Неповна сім'я, як уже зазначалося, – важлива демографічна характеристика, яка має і кримінологічне значення. За результатами вивчення архівних кримінальних справ щодо неповнолітніх, які вчинили злочини, 36,8 % зростали й виховувалися в таких сім'ях, а серед неповнолітніх контрольної групи – 26,4 %.

Низька народжуваність, збільшення чисельності дітей, які виховуються в неповних сім'ях, має своє пояснення. Перш за все це пов'язано із суто економічними чинниками. Адже економічні витрати на утримання дитини різко підвищилися, а матеріальна спроможність значної кількості сімей, навпаки, дуже знизилася. Склалася ситуація, за якої чим більше родина має дітей, тим меншим є дохід на кожного члена, внаслідок чого сім'я немов би економічно карає себе за народження дитини. Останнім часом сім'я, на жаль, втратила соціально-матеріальну заінтересованість у дітях.

Треба зауважити, що ототожнювати неповну родину обов'язково з неблагополучною – є кривдою для її членів і, власне кажучи, не завжди правильно. Звичайно, неповна родина має певні обмеження щодо можливостей контролю за поведінкою дітей, проведенням ними вільного часу, за їх зв'язками. Виникають труднощі, пов'язані з однобічним в основному з жіночим вихованням, оскільки переважно в неповній родині діти залишаються з матір'ю. Але ці труднощі переборні за умови правильної педагогічної позиції дорослих і необхідної соціальної допомоги. Крім того, у дітей з таких сімей, як правило, раніше формується почуття відповідальності, вони швидше дорослішають. Більше того, збереження повної структури в родині, у

яких один з батьків (в основному батько) перетворився на джерело антигромадського впливу на дітей, є незрівнянно згубнішим для виховного процесу в сім'ї, ніж розлучення в ім'я відновлення нормальної виховної атмосфери.

Проте як сполучити висловлені думки з тим загальновідомим спостереженням, що діти з неповних родин відносно частіше, ніж з повних, учиняють злочини та інші правопорушення? Адже статистика свідчить, що їх частка в контингенті злочинців (правопорушників) є більшою, ніж серед неповнолітнього населення в цілому. Дійсно, близько 60% опитаних вихованців Курязької виховної колонії зростали в неповних родинах. Але, з нашого погляду, справа не в тому, що саме факт неповної структури сім'ї автоматично сприяє вибору дитиною злочинного шляху.

Складні обставини мають місце в родині будь-якого типу, але в неповній вони не нейтралізовані громадською допомогою й підтримкою. Таких обставин чотири. По-перше, виникає значна прогалина в організації контролю за поведінкою дітей, знижуються рівень та інтенсивність допомоги їм у навчанні, оволодінні технічними навичками тощо. По-друге, створюється напружена атмосфера всередині й навколо сім'ї у зв'язку із з'ясуванням взаємин між батьками, зі скандалами, взаємними обвинуваченнями, спробами викликати співчуття дітей та іншим, а також через прояв безтактної цікавості з боку оточуючих, справжнього й показного співчуття, необережні репліки, дійсної і святенницької жалості, обговорення того, хто є винуватим, тощо. По-третє, зміна не на краще матеріально-побутових можливостей родини. По-четверте, легковажна або аморальна поведінка того з батьків, хто залишився з дітьми: калейдоскоп зустрічей, гостей і таке інше на очах у дітей. Названі обставини (що, повторимося, виявляються не у всіх неповних родинах і можуть мати місце не тільки в них) знижують авторитет батьків в очах підлітка, формують у нього відчуженість, відчуття неповноцінності, озлобленість, заздрість іншим, прагнення за будь-яку ціну домогтися авторитету серед однолітків, довести, що він гідний більш престижного місця. Разом з бездоглядністю, що полегшує потрапляння під негативний вплив, у цих випадках легко може включитися механізм індивідуальної злочинної поведінки. І "працює" тут не тип родини сам по собі, а атмосфера, що склалася в ній і навколо неї. Останню треба оцінювати не за формальними ознаками, а за сутністю. У зв'язку з цим не випадковим є те, що в числі неповнолітніх злочинців збільшується частка підлітків, що виховувалися в сім'ях із обома батьками. Це ще раз свідчить про помилковість ототожнення понять "повна" і "благополучна родина".

Неповна сім'я небезпечна тим, що спричиняє бездоглядність, відсутність колективного впливу та ін. Зазвичай бездоглядність визначається як ослаблення або відсутність спостереження за поведінкою й заняттями неповнолітніх і виховного впливу на них з боку батьків або осіб, які їх замінюють. Взагалі – то це процес двосторонній, для якого характерні також зростаюча відчуженість самих неповнолітніх від родини й навчального або трудового колективу й одночасна байдужість сім'ї до проявів особистісної всезростаючої деформації дітей і підлітків і до джерел негативного впливу на них.

Бездоглядність – постійний супутник злочинів неповнолітніх, одна з умов, що сприяють їх учиненню. Про це переконливо свідчать матеріали слідчої й судової практики та наукових досліджень. Тісний зв'язок бездоглядності зі злочинністю цілком зумовлений. За даними дослідження 25,4% неповнолітніх учинили злочин о 20 – 24 год., 11,9 % – з 0 до 4 год. Однею з умов учинення злочину визнається слабкий

контроль за неповнолітніми, що становить 61,6 % (за даними аналізу судових справ неповнолітніх злочинців). Йде не просто про послаблення формального контролю батьків за поведінкою дітей, а й про сформований мікроклімат у родині, серйозні недоліки в самому ставленні батьків до своїх функцій вихователя, про демонстрацію дітям соціальної безвідповідальності, байдужості до їх долі або очевидну для дітей неможливість повноцінно виконувати ці функції.

Одне із утілень бездоглядності – відсутність належної вимогливості до неповнолітнього, його вчинків, а то й байдужість, надання самостійності в оцінці, вирішенні певних життєвих ситуацій. Так, на думку опитаних учнів, з контрольної групи питання про паління (20,1 % відповідей), дружбу з раніше засудженими (понад 19 %), статеве життя (понад 47 %) вони можуть вирішати самі. Необхідно попереджувати й зупиняти процес перетворення дітей на бездоглядних, які становлять значний прошарок неповнолітніх, які втягнуті у злочинну діяльність.

Проблема злочинності підлітків не вичерпується неблагополучними сім'ями, хоча для тих, хто виріс у них, кримінальний ризик зростає в 4-5 разів порівняно з однолітками з родин, де немає явних прикладів щоденної антигромадської поведінки. За нашим дослідженням проживали в родинах, у яких серед дорослих були раніше судимі особи, 15,8 % обстежених засуджених неповнолітніх; у родинах, де відбувалися постійні сварки, – 13,1 %; де зловживали спиртними напоями – 14,3 %. Для 10,8 % сімей, де мешкали засуджені неповнолітні, було характерно неприязне ставлення до інших людей.

Багатьом неблагополучним родинам властиві відразу декілька видів антигромадської поведінки. У контрольній групі 7,5 % опитаних зазначили, що характерним для членів їх сім'ї є зловживання спиртними напоями, наркотиками; 6,7 % констатували сварки, конфлікти, бійки; 6,8 % – неповагу до оточуючих.

Можна вирізнити 3 форми криміногенного впливу дорослих членів родини на духовний світ і поведінку неповнолітнього. Перша – це активне їх залучення в пияцтво, вживання наркотиків та інших психотропних засобів, бійки, розпушта, вчинення правопорушень. Результати аналізу кримінальних справ злочинців-підлітків свідчать, що злочин було вчинено у стані алкогольного сп'яніння (23,1 %), сильного алкогольного сп'яніння (2,1 %), під впливом наркотиків (0,4 %), 4,3 % неповнолітніх перебували на обліку в психо-неврологічному диспансері, 1,7 % були зареєстровані там раніше. Далеко не всіх неповнолітніх, які вживають наркотики й алкоголь, вчасно ставлять на облік, бо переважна їх частина – це особи, які вже вчинили суспільно небезпечні діяння чи злочин. Проте неповнолітніх, які вживають наркотики і спиртні напої, але ще не вчинили ніяких протиправних дій, виявляють украй рідко. Однак необхідно враховувати, що саме з їх боку і слід чекати в майбутньому вчинення злочинів та інших антигромадських дій.

Друга форма кримінального впливу – «пасивний» приклад безкарної антигромадської поведінки, сприйняття її дітьми як стереотип звичної, повсякденної, нормальної поведінки. Багато хуліганських дій підлітків пов'язано з тим, що вони відтворюють у громадських місцях саме такі стереотипи поведінки, до яких звикли в родині як до норми.

Третя – «виштовхування» дітей на вулицю, в результаті чого вони розчаровуються в батьках, відчувають свій власний занепад, невпевненість у своїх силах. А ці почуття часто стають основним підґрунтям для формування негативного ставлення

до оточуючих, зневіри й ворожості до норм і принципів моральності, для потрапляння в неформальні компанії з негативною спрямованістю, пошуку в них сильного, сміливого, по-товариському уважного старшого друга, здатного стати ідеалом для підлітка.

Матеріали опитування вихованців спецшколи, вивчення кримінальних справ неповнолітніх правопорушників говорять про те, що у 20,9 % склалися нормальні взаємини, у 18,8 % – погані, 2,6 % підлітків не підтримували стосунків з родиною, близько 61 % учнів з контрольної групи визначили свої відносини з батьками як гарні, 18,7 % – як нормальні, близько 12 % – як такі, що ґрунтуються на взаємодопомозі, взаєморозумінні, довірі, понад 6% – як дружні. Разом із тим понад 7 % опитаних відзначили, що в них не дуже приязні стосунки з батьками, понад 9 % указали на наявність розбіжностей. По-різному складаються відносини в понад 7 % респондентів.

Неблагополучна родина формує дітей за своїм образом і подобою. Якщо умови життя й виховання не будуть вчасно нормалізовані в результаті втручання зовні, з неї в багатьох випадках виходять молоді люди, що перейняли в дорослих членів сім'ї цинічне ставлення до моральних цінностей, неповагу до людей, зневажливе ставлення до суспільних норм поведінки. Понад 27% опитаних вихованців Курязької ВК вважають, що для досягнення успіху в житті дуже важливо бути сильним, жорстоким, понад 70% – вивертким, спритним. У контрольній групі ми отримали багатоваріантні відповіді, зокрема, для 94,8 % учнів для досягнення успіху в житті важливо бути цілеспрямованим, для 85 % – мати вищу освіту, для 70,2 % – бути чесним, правдивим (так вважають і 32 % вихованців Курязької ВК).

Отже, дев'янтні форми поведінки дорослих членів родини сприяють тому, що неповнолітній не просто переймає антигромадські образи поведінки, а й засвоює негативну ціннісну орієнтацію, реалізуючи її вже у власній антигромадській поведінці. Це, як правило, позначається на мотивах і характері злочинів.

Для нейтралізації несприятливих умов у сім'ї, їх згубного впливу на криміналізацію неповнолітніх конче потрібна державна програма подолання всіх видів родинного неблагополуччя. Занепад моральної позиції членів сім'ї, неправильна педагогічна позиція батьків розглядаються як складові елементи сімейних негараздів.

За оцінкою педагогів і працівників служб у справах неповнолітніх ця позиція характеризується: 1) небажанням взагалі займатися вихованням дітей: а) за матеріалами вивчення кримінальних справ близько 18 % неповнолітніх злочинців зазначили байдуже ставлення до себе з боку батьків; б) у контрольній групі ці показники є значно нижчими; в) батьки неповнолітніх з контрольної групи цікавляться навчанням, поведінкою, переживаннями, друзями, проведенням дозвілля майже щодня – понад 71 % відповідей; 2) недооцінкою необхідності займатися вихованням постійно, послідовно ускладнюючи його цілі (схожі обставини в родинах правопорушників траплялися частіше, ніж у родинах неповнолітніх з контрольної групи); 3) використанням обмеженого набору виховних засобів, переважно бесід або фізичних покарань: а) понад 29 % правопорушників Курязької ВК вважали, що на їх дитячі витівки і провини батьки реагували м'яко, діючи повчаннями; б) майже половина – 46,8% – повідомили, що за провини їх заслужено били; в) 5,7% заявили, що їх жорстоко били і навіть катували. Учні з контрольної групи зазначили, що вдома в разі провин (а) з ними провадять бесіди (понад 37 % відповідей), їх лають (близько 30 %

відповідей); (б) 24 % опитаних указали на різні методи покарання (не дають „кишенькових” грошей, не купують нових речей, не випускають на вулицю, забороняють дивитися телевізор, відключають комп’ютер, ігнорують, не розмовляють тощо); (в) надто опікають. Дослідження показало, що батькам неповнолітніх правопорушників властиве недостатньо критичне ставлення до прорахунків у вихованні своїх дітей. Тільки незначна частина практично усвідомлює, що їх недоліки мають місце, тоді як більшість батьків схильна пояснювати труднощі власних дітей аморальним впливом їх друзів, неналежною виховною роботою в школі тощо).

Для пояснення позитивних або негативних результатів сімейного виховання не мають вирішального значення вікові особливості неповнолітніх. При з’ясуванні причин їх злочинної або іншої протиправної поведінки навряд чи допоможуть посилення на те, що в усьому винен перехідний вік. Вікові особливості дійсно можуть сприяти протиправній поведінці, але не самі по собі, а внаслідок невиконання вихователями своїх обов’язків, педагогічних помилок, створення несприятливих умов для розвитку неповнолітніх. Треба сказати, що вікові особливості притаманні всім підліткам – юнакам і дівчатам, а правопорушення вчиняє лише частина з їх контингенту і лише тоді, коли названі властивості ігноруються у виховній роботі. Якщо ж урахувати останні, то їх наявність не ускладнює, а, навпаки, полегшує формування позитивних поглядів, потреб, інтересів, орієнтацій, стереотипів поведінки. Якщо родина займає правильну, з педагогічної точки зору позицію, належним чином буде виховання у взаємодії з навчальним закладом, такі вікові риси, як сприйнятливність до впливу старших, значущість прикладу старших членів сім’ї, наслідування авторитету, орієнтація на вимоги мікрогрупи тощо, вона буде ефективно використовувати для формування позитивної соціальної позиції особистості. З нашого погляду, правильно не абсолютизувати вікові труднощі, що з неминучістю породжують зриви, конфлікти аж до протиправної поведінки, а досліджувати завдання і специфіку методів виховання, запобігання й усунення деформації особистісного розвитку.

Список літератури: 1. Двойменный И.А., Лелеков В.А. Влияние семьи на преступность несовершеннолетних // Социс. – 1993. – № 10. – С. 54-60. 2. Двойменный И.А. Рецидивная преступность: характер. Факторы, уровень // Социс. – 2000. – № 1. – С. 61-65. 3. Долгова А.И. Методика и опыт криминологического изучения личности несовершеннолетнего преступника // Методика криминологического изучения личности несовершеннолетнего преступника. – М., 1977. – С. 3-93. 4. Ермаков В.Д. Об исследованиях личности несовершеннолетнего преступника // Результаты криминологического изучения личностных особенностей несовершеннолетних правонарушителей: Сб. статей. – М., 1982. – С. 17-24. 5. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. – М.: Форум-Инфра, 1998. – 216 с. 6. Топольскова И.О. Борьба из втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. – 192 с. 7. Яковлева Н.Г. Некоторые особенности формирования личности правонарушителя в условиях семейного неблагополучия // Результаты криминологического изучения личностных особенностей несовершеннолетних правонарушителей: Сб.ст. – М., 1982. – С. 3-16.

Надійшла до редакції 17.04.2007 р.